

Yayından önceki son kopya.

Saka, E. (2016). Siyasi trollük örneği olarak Aktroller. *Birikim*, (322), 17-21.

Siyasi Trollük örneği olarak AkTroller

Erkan Saka

Özellikle Gezi direnişinden sonra siyasi trollcülük siyasi bir silah haline geldi. Elbette yalnızca iktidar çevrelerinin kullandığı bir silah değildi ama AKP önderliğinin adını koyduğu, bizzat dayandığı bir araç olarak belirdi. Gezi'den sonraki bir başka sıçrama noktası ise Gülen hareketi ile AKP liderliği arasında önce dershanelerin kapatılması meselesi, sonrasında ise yolsuzluk operasyonları ile alevlenen sosyal medyadaki gerilim oldu. Şu anda ise Kürt hareketiyle olan gerilim troller için yeni bir alan yaratmış durumda. Bir bakıma Türkiye'deki siyasi mücadelelerin doğrudan yansıması olarak okunabilir siyasi troll hareketleri. Troll kullanımı belli bir harekete de özgün değil ama süreklilik ve ölçek açısından bir tehdit aracı olarak en çok iktidara yakın olarak beliren Aktroller gündeme geliyor, bu yazı da daha çok onlar üzerine yoğunlaşacak.

Oxford Sözlüğüne göre İnternet trollüğü, insanları tahrik ederek ve kızgınlıkla yazılmış cevaplar vereceklerini umarak, [e-posta](#) veya çevrimiçi grup mesajları göndermek olarak tarif edilir¹. Besim Can Zırh da daha önce Birikim'e yazdığı konuyla ilgili yazıda Wikipedia tanımını şöyle çevirmiştir: "Kavram, birbirini yüz yüze tanımayan çevrim-içi dünyada cemaatleşmiş insanların hassasiyetlerini hedef alan, bir tür ganimet olarak duygusal tepkiler toplayan kışkırtıcı, konu dışı ve hariçten gazel okuyan kimse anlamında kullanılıyor"². Trollük daha kişisel ve apolitik bir minvalde düşünülürken kolektif ve siyasi misyona sahip bağlamlarda kullanımı giderek arttı³. Anonymous'un Scientology ile mücadelesinin politikleşmesi ilk büyük örneklerden olabilir.⁴ Türkiye'deki Aktroller de bu dönüşümü literatür katkısı vermiş oluyorlar ama Aktrollere gelmeden önce Putin'in siyasi troll kullanımı literatüre girmişti bile.⁵ Bir Guardian yazısında⁶ Putin'in siyasi trolleriyle ilgili sıralanan uzman görüşleri arasında daha sonra bu yazıda da belirtilecek bazı unsurlar öne çıkıyordu:

"Trollerin çoğu Kremlin yanlısı gençlik hareketlerinden bulunur, genelde iyi bir eğitime sahip değillerdir. Çoğu ideolojiden çoğu maddi beklentiyle hareket ederler ve sosyal

¹ "troll." Oxford Dictionary of English 2e, [Oxford University Press](#), 2003.

² Zırh, Besim Can. "Siyasetimizde Yeni Bir Müessese: Taammüden Trollemecilik." *Birikim* 1 Oct. 2012. Erişim: 3 Ocak 2016. <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/417/siyasetimizde-yeni-bir-muessese-taammuden-trollemecilik#.VokSgPI96M->

³ Troll tanımları ve trollüğün siber zorbalık ve anonimlikle ilişkisi için bkz: Binark, M., Karataş, Ş., Çomu, T., & Koca, E. (2015). Türkiye'de Twitter'da trol kültürü. *Toplum Bilim*, (135), 124-158.

⁴ Coleman, G. (2011). Anonymous: From the Lulz to collective action. *The new everyday: a media commons project*, 6.

⁵ Sindelar, D. (2014). The Kremlin's Troll Army. *The Atlantic*, 12.

⁶ (2015). What spawned Russia's 'troll army'? Experts on the red web ... Retrieved January 3, 2016, from <http://www.theguardian.com/world/live/2015/sep/08/russia-troll-army-red-web-any-questions>.

hayatta bir yükselme yaşamayı ümit ederler. Rusya'da yaşayıp anadili gibi İngilizce konuşmayı öğrenmek zordur, Batı'da biraz eğitim almak gerekir ki kim Londra'ya iyi bir troll olmak için gönderilir ki?"

"Trollerin uygulaması için çok iyi planlanmış bir strateji olması gerektiğini düşünmeyin. Genellikle günü kurtarmak için, günlük olaylar üzerine harekete geçilir. Doğu Ukrayna'da düşürülen uçak sonrası ya da Obama'nın kişiliğine saldırmak gibi.. Ana hedef Kremlin'i ahlaken çökmüş Batı'ya karşı tek alternatif olarak sunmaktır"

"Bazen Halkla İlişkiler çalışmalarıyla troll aktivitelerini ayırt etmek güçtür. Bazen troller bir PR kampanyasına destek olmakla görevlendirilebilirler. Bir Twitter etiketine destek olmak gibi... Troller bir tartışmada aktif olarak yer alamazlar. Mesajı iletirler ki bu da duygusal olmak zorundadır- bir görsel, ya da doğrudan ya da kişisel hakaret gibi."

İnternet üzerinden bir takım "siber ordu"lar üzerinden manipülasyon yapmak sırf Rusya'ya özgü değil. Başka bir Guardian yazısında Britanya, Çin, Ukrayna ve Hindistan da örnek gösteriliyor⁷. Ama Türkiye'deki Aktrollere en yakın gözüken Putin'in trolleri⁸. Putin'in trollerinin çalışma biçimleriyle ilgili en ayrıntılı yazı başka bir Guardian yazısında⁹ trollerin bir memur gibi vardiyalar şeklinde nasıl çalıştığı belirtiliyor. Çalışanlara günlük direktifler veriliyor, istendiği kadar mesaj üretmeyenler ceza alıyor. Bununla birlikte yapılan tüm çalışma kayıt dışı. Çalışanlara yaptıkları işten başka bir yerde bahsetmeme sözleşmesi imzalatılıyor. Guardian yazısı daha önce burada bulunmuş kişilerden, ya da giriş sınavına girip kazanamayanlara dayandırılmış¹⁰.

Aktrollere gelince...

Varolduklarının kaynağı?

Aslında söylentiler ötesinde ve bazı kişisel bağlantılar sonucunda bilinen kişilerin sosyal yükselişleri sayesinde ipuçları olsa da şeffaf olmayan bir durum var. Bu bakımdan Putin'in troll yapılanmasına benzerlikten söz edilebilir. Tabi söylentilerin kaynağında bizzat AKP liderliğinin bazı açıklamaları var. Bunlardan ilki Gezi direnişi sırasında/hemen sonrasında ortaya atılan "6 bin kişilik sosyal medya ordusu"¹¹ idi. Haber bir Wall Street Journal haberinde görüldüğü üzere (16 Eylül 2013) kısa sürede batı basınına da yansıdı. Bizzat troll kelimesine daha sonra rastlamaya başlıyoruz. Sümeyye Erdoğan ve danışman Mustafa Varank arasında geçtiği iddia

⁷ (2015). From Britain to Beijing: how governments manipulate the ... Retrieved January 3, 2016, from <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/russia-troll-factory-kremlin-cyber-army-comparisons>.

⁸ Türkiye'de pek kullanılmayan LiveJournal üzerinden Putin'in trollerinin yaptıkları üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Alexander, Lawrence."Massive LiveJournal Troll Network Pushes Pro-Kremlin ..." 2015. 8 Jan. 2016 <<https://globalvoices.org/2015/12/22/massive-livejournal-troll-network-pushes-pro-kremlin-narratives/>>

⁹ (2015). Salutin' Putin: inside a Russian troll house - The Guardian. Retrieved January 3, 2016, from <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/putin-kremlin-inside-russian-troll-house>.

¹⁰ Putin'in Rusya'daki İnternet kontrolü üzerine en yetkin çalışmalardan biri: Soldatov, A., & Borogan, I. (2015, September 8). *The Red Web: The Struggle Between Russia's Digital Dictators and the New Online Revolutionaries*. PublicAffairs.

¹¹ "Cumhuriyet Gazetesi - AKP 'sosyal medya ordusu' kuruyor." 2014. 4 Jan. 2016 <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/9199/AKP_sosyal_medya_ordusu_kuruyor.html>

edilen bir kayıta Sümeyye Erdoğan'ın "bizim troller" ifadesi yer alıyor (Şubat 2014)¹². Aktrollerin varlığı uzun süre daha çok medya söylentileri üzerinden takip edilebildi. 2014 yazına gelindiğinde bu sefer zamanın cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün kendi aleyhindeki söylemlerden dolayı Aktroller ile ilgili soruşturma açtığı iddia edildi¹³ (Ağustos 2014). Başka bir haberde Ahmet Davutoğlu'nun da Aktrollerden rahatsız olduğu dile getiriliyordu (Kasım 2015).¹⁴ Abdullah Gül'ün açtığı soruşturmaya dayanan bir Taraf haberine göre trollere verilen maaşlar 800TL ile 4000 TL arasında değişiyordu ve ödemeler oluşturulan bir havuz üzerinden yapılıyordu¹⁵. Bazı başarılı trollerin kamu personeli haline getirildiği de yine aynı haberde dile getiriliyordu (Ağustos 2014). Çıkan haberlerin neredeyse tamamı AKP aleyhtarı bir ton taşıdığından AKtrollerin kolektif bir varlık olduğuna yine de şüpheyile bakılabildi. Ancak 7 Haziran 2015 seçimlerinde AKP'nin aldığı başarısızlıktan sonra AKP taraftarı bazı köşe yazarları da başarısızlık nedenleri arasında Aktrolleri de gösteriyordu¹⁶. Bu şekilde bir bakıma varlıkları da kabul edilmiş oldu. 29 Eylül 2015 tarihli Taraf'ta yayınlanan bir Hüseyin Özay haberinde¹⁷ Aktrollerin örgütlenmesine dair biraz daha ipuçları ortaya çıktı:

"Gezi Parkı Eylemleri'nin ardından ekibin kuruluş u, bir AKP Genel Baş kan Yardımcısı tarafından gerçekleştirildi. İlk etapta, partinin gençlik kollarından yararlanıldı. Daha sonra ise kadro geniş letilerek, 6 bine kadar yükseldi. "aktroller, çekirdek ve yönetici olmak üzere iki ayrı ekip tarafından yönetiliyor veya yönlendiriliyor. Çekirdek olarak tabir edilen ekipte 30 kiş i bulunuyor. Kimlere saldırılacağı na ve kimlere küfür edileceğ ini bu ekip belirliyor. Aktrollerin bir anlamda beyin takımını oluş turuyor... Bu kiş ilerin sahte hesapları üzerinden, hakaret edilecek kiş i hakkında twit atılıyor. Bu iş aret fiş eğ i olarak alınıyor ve tüm ekipler, aynı kiş iye küfür bombardımanına tutuyor. Ekipler genelde haberleş mede telefon kullanmıyorlar. Daha çok twitter üzerinden kısa mesajlaş ma yöntemiyle iletişim sağ lanıyor.

Bir de 250 kiş ilik kanaat önderleri var. Bu kiş iler ise AKP'nin gençlik kolları ve iletişim birimlerinde görev yapan personelden oluş tu.

Aktrol ekibinde yer alan kiş iler ise daha çok AKP'nin gençlik kollarında görevli partililerden oluş uyor. Aktrollerin büyük kısmı ise güvenlik amacıyla AKP'li yöneticilerinin yakından toplanması dikkat çekti. Yaş ortalama ise 20 ile 25 arasında değ iş iyor. Çekirdek ve yönetici ekibinde ise 30 yaş ın üzerinde kiş iler bulunuyor. Ekipte yer alanların yine büyük kısmı İ mam Hatip Lisesi mezunu.

¹² "Haramzadeler Sümeyye Erdoğan Bombası Bizim ... - YouTube." 2014. 4 Jan. 2016
<https://www.youtube.com/watch?v=XCa_SblktOI>

¹³ "Trollere yargı yolu haberi - Taraf.com.tr | Düşünmek Taraf ..." 2014. 4 Jan. 2016
<<http://arsiv.taraf.com.tr/haber-trollere-yargi-yolu-162601/>>

¹⁴ "The troll issue of the pro-government media - MEHMET Y ..." 2015. 4 Jan. 2016
<<http://www.hurriyetdailynews.com/the-troll-issue-of-the-pro-government-media-.aspx?PageID=238&NID=90762&NewsCatID=503>>

¹⁵ "Trollere 'maaş havuzu' haberi - Taraf.com.tr | Düşünmek ..." 2014. 4 Jan. 2016
<<http://arsiv.taraf.com.tr/haber-trollere-maas-havuzu-162506/>>

¹⁶ "Niçin oldu bu? - İSMAİL KILIÇARSLAN - Yeni Şafak." 2015. 4 Jan. 2016
<<http://www.yenisafak.com/yazarlar/ismailkilicarslan/nicin-oldu-bu-2012320>>

¹⁷ "AKP'nin sövme timi bin liraya küfrediyormuş! - Taraf." 2015. 5 Jan. 2016
<<http://www.taraf.com.tr/akpnin-sovme-timindeki-kisi-en-az-bin-lira-maas-aliyor/>>

Aktrol olarak anılan ekipte yer alanlara ise, değ iş ik tutarlarda “kayıtdış ır” ödeme yapılıyor. Ödemeler genelde AKP’li belediyerden iş alan firmalar üzerinden gerçekleş tiriliyor. En düş ük ücret ise bin liradan baş lıyor. Baş arılı olan aktroller ise bazı ihalelerle ödüllendiriliyor. Kamu bankaları, Turkcell ve TRT gibi kurumlardan, reklam tanıtım iş i alan aktroller bulunuyor.

Trollerin varlığına delil olabilecek belki de en somut gelişmelerden biri ise hükümet yanlısı Star gazetesinde 9 Mayıs 2015 çıkan bir haber oldu¹⁸. “Yeni Türkiye Digital Ofisi” olarak hizmete girdiği iddia edilen merkez Putin’in trollerine istihdam edildiği merkeze benzer özellikler taşıyordu. Elbette burada çalışanlara troll denmiyordu ama AKP’nin “sosyal medya ordusu”nun en somut kurumsal yapılarından birinin bu olduğuna pek şüphe kalmadı. Bu ofis İstanbul’un büyük iş çevrelerinin bulunduğu Maslak semtinde açılmıştı. Hafıza Kolektifinin kendisini Aktroll olarak tanımlamaktan çekinmeyen ve Aktroll manevralarında önemli rol oynayan Esat Ç¹⁹ ile ilgili yaptığı Twitter üzerinden bir ağ analizi²⁰ de en azından Twitter üzerinden bazı AKP liderleri ve gazetecileriyle ne kadar entegre olduklarını gösteriyordu. Özellikle de yönlendirici olduğu düşünülen danışmanlardan Mustafa Varank’ın konumlanışı ile bu ilişki daha da belirgin oluyordu.

Stratejiler/ Karşı Stratejiler

AKP’nin internete yönelik siyasi müdahalelerini troll istihdam etmeyle sınırlamak yanlış olur. Bu yazının konusu olarak bundan sonra trollerin stratejisine bakacak olsam da artan merkezi filtreleme, İnternet yasasındaki değişikliklerle beraber gelen sansür, muhtemelen yabancı şirketlerin desteğiyle işleyen dijital gözetim gibi diğer negatif unsurları sıralamış olayım. AKP liderliğinin ve kamu kuruluşlarının sosyal medyaya yönelik olumsuz beyanatları ya da politikaları da görece özgürlük alanları haline gelen bu mecralara karşı konumlanma anlamına geliyor. Çoğu durumda yasal dayanakları zayıf olsa da kullanıcıların polis karakollarına ifade vermeye çağırılması, haklarında dava açılmaları gibi Aktrollere gerek kalmadan da yapılan bazı yıldırma hamleleridir.

Öncelikle, yukarıda da belirtildiği üzere bahsi geçen troll merkezli bir şekilde örgütlenir. Aktrolle in en büyük rakipleri olan Gülen hareketinin mensupları da merkezi olarak örgütlü gözüküyorlardı ama gerçek kişilerin varlığı ya da söylemlerinde saldırıdan çok savunma öne çıkıyordu. Gezi direnişine destek veren hesaplar en ademi merkeziyetçi yapıda ve başlarda çoğunlukla gerçek gerçek isimleriyle varoluyorlardı. Yıldırma politikaları ve cezai işlem endişesiyle anonimleşen hesapların sayısı arttı. Burada genel örgütlenme biçiminden bahsetsem bile ne Gülen hareketi mensuplarını ne de Gezi direnişçilerini siyasi troll bağlamında değerlendiriyorum. Bu gruplar kışkırtmadan ya da devam eden bir kamusal alan tartışmasını sabote etmekten çok alternatifleriyle ortaya çıkıyor ya da bir kamusal tartışma yaratmak istiyorlardı. Bu kamplar içinde elbette trollük yapanlar, öyle tanımlanabilecekler vardı ama

¹⁸ (2015). Sosyal medya ordusu - Politika - Güncel Haberler. Retrieved January 5, 2016, from <http://haber.star.com.tr/politika/sosyal-medya-ordusu/haber-1027480>.

¹⁹ (2015). Aktroll problemi - Haber 10. Retrieved January 7, 2016, from http://www.haber10.com/yazar/esat_c/aktroll_problemi-492745.

²⁰ (2015). Hafıza Kolektifi - Facebook. Retrieved January 7, 2016, from <https://m.facebook.com/hafizakolektifi>.

görece azınlıkta kalıyorlardı. Bu bağlamda Aktroller kelimenin tam anlamıyla trollük tanımına uyuyorlar. Gezi Direnişi'nden bu yana sosyal medya üzerinden süren siyasi mücadelelere baktığımda genel gözlemim AKP liderliğinin bu alanda istediği hegemonyayı yakalayamamış olmasıdır. Aktroller işlevsiz değildir ve aşağıda uyguladıkları stratejiler tartışılacaktır. Ancak sosyal medyaya tamamen araçsal bir yaklaşımla ve eski medya düzeni mantığında müdahale etmek arzusuyla şekillenen AKP müdahalesi hegemonya kuramamıştır. Kurabilseydi İnternet sansürü muhtemelen şimdiki boyutlarına ulaşmayacaktı. Sosyal Medyanın ademi merkezi yapısı, algoritmaların gündem belirlemede organik hesapları öne çıkarması vb nedenlerle merkezden, araçsal ve anonim ve geçmişi uzun olmayan hesaplar ağırlığıyla yapılan müdahaleleri en azından zayıflatmıştır. Bununla birlikte Aktrollerin hem işlevleri hem de taktikleri listelenmeye değerdir.

- 1) AkTroller öncelikle rakiplere saldırmak üzerine örgütleniyor. En görünen amaç küfür, hakaret ve tehditlerle ilerleyen bir yıldırma politikasıdır. Efe Kerem Sözeri'nin bir çalışmasında²¹ özetlediği üzere troller daha çok tehdit ve bir tür sosyal linç amaçlı olarak kullanılıyorlar. Bunu yaparken de cezasızlık olduğunu biliyorlar. Taraf haberinde de belirtildiği üzere iktidar aleyhinde yazmadıkça nefret suçu işlenince, kişisel haklar çiğnense bile nadiren bir cezai yaptırıma maruz kalıyorlar.
- 2) Hafıza Kolektifinin 2015 Ekim'inde meydana gelen Ankara katliamından sonra yaptığı başka bir incelemede²² Aktrollerin yoğun bir şekilde otomatik bot ("Akbotlar") kullandığı belirtildi. Belki de sosyal medyada hegemoni kuramamanın bir nedeni budur. Botlarla kısa sürede Twitter gündemine girilse de çıkış da hızlı oluyor. Dikkat dağıtmak dışında kalıcı etkisi görece az. Belki bahsedilen "6 bin kişi"nin büyük bir kısmı bot da olabilir. İncelemeye değer bir konu.

Aktrollerin son aylarda daha yaratıcı hamleler yaptığı da görüldü:

- 3) "Oy ve Hilesi" hesabında yapıldığı üzere²³, daha çok popüler kültür üzerine mesajlar hazırlayan, profilinde genç kadın resmi olan hesaplar ya satın alınıp ya da bizzat kurulup, takipçi topladıktan sonra AKP lehine propaganda hesaplarına dönüştürülüyorlar.
- 4) Dönüşen hesapların mesajları bilinen AKP yanlısı hesaplar tarafından Retweet (RT) edilerek kredibiliteleri artırılıyor.
- 5) Tıpkı sansür ve gözetim yazılımları alındığı üzere trolleme konusunda da "ithalat yapılmış" olabilir. Özellikle İnci Sözlük camiasının ve kurucularından birinin son aylarda AKP politikaları doğrultusunda içerik üretmesine dikkat çekmek istiyorum. Banal milliyetçiliklerinin özellikle iktidarın Kürt hareketiyle geriliminin artması sonrasında zamanında Gezi direnişine destek veren bu camianın yeniden konumlandığı görülebilir.
- 6) Belki de en sinsi hamlelerden biri ise muhalif gibi gözüken yanlış bilgi yayıp, sonrasında muhalifleri suçlamak. Özellikle Kürt illerinden gelen bazı görsellerin ve haberlerin çıkış

²¹ Efe Kerem Sözeri, (2015). Mapping Turkey's Twitter-troll lynch mobs - The Daily Dot. Retrieved January 7, 2016, from <http://www.dailydot.com/politics/turkey-twitter-trolls/>.

²² (2015). Ak botlar | Hafıza Kolektifi - Facebook. Retrieved January 7, 2016, from <https://m.facebook.com/hafizakolektifi/>.

²³ Efe Kerem Sözeri, (2015). "Oy ve Hilesi" kimin hilesi? — Medium. Retrieved January 7, 2016, from <https://medium.com/@jiyaninsesi/oy-ve-hilesi-kimin-hilesi-fcdecdb3450d>.

noktasında Aktrollerin olduğu görölüyor²⁴. Elbette her yanlış enformasyon onlara dayanmıyor. Muhalif arasında da dijital okuryazarlığın az oluşu enformasyon doğrulaması yapmadan yanlış bilgiyi yaymaya neden oluyor genel olarak. Yayılan her yanlış bilgi yayan hesabın dijital itibarını sarsıyor ki bu da sosyal medyayı etkileme gücünü azaltıyor.

Muhtemelen önümüzdeki zamanlarda yeni araçlarla ve pratiklerle Aktroller daha da sofistike hale gelebilirler. Birlikte göreceğiz.

Bitirirken birkaç not:

1- Aktroller genelde maaşlı çalışan olarak düşünölüyor. Büyük bir kısmı böyle de olabilir. Ama gönüllü olarak kampanyalara katılan ve siyasi trollük yapanların da sayısının az olmadığını düşünüyorum. Ayrıca yaptığı trollük üzerinden AKP çevrelerinde itibar kazanıp, bunu maddi fırsata çevirme amacı olanlar da yine gönüllü olarak siyasi trollük yapıyor olabilirler.

2- Duygu Özsoy'un (2015) troller üzerine yaptığı çalışmada görüştüğü kişiler arasında artık Aktroll diye tanımlanan kişiler de var. Siyaset ve korku bağlamında trolleri anlamaya çalışan eserde okuyucu önce yukarıda bahsedilen yıldırma politikalarına, muhaliflerin korkutulmasından bahsedilecek diye düşünüyor. Oysa Yasin Aktay²⁵'in Kemalist ulus devlet eleştirisi (2010) üzerinden bu kişilerin elitlerin siyasi korkularına meydan okuyan kişiler olarak tasvir edilmeye başlandığı görölüyor²⁶. Bu durum Filiz Gündüz imzalı bir gazete yazısını²⁷ hatırlatıyor ki muhafazakar camiada Aktroller bir tür sınıf çatışması veren kahramanlar olarak görölüp, Yeni Akit gazetesi vb yayınların devamı olarak konumlandırılabilirler²⁸. Bu bakımdan kökleri Gezi Direnişi öncesine dayanan başka bir soyağacı düşünmek mümkün.

3- Her ne kadar bazı troller lider rolünde olsa da bir belediye başkanı, ya da milletvekili konumundaki bazı AKP'liler siyasi trollerin ürettiği içerikten geri kalmıyorlar, bazen onlara liderlik yapıyorlar. O yüzden çoğu anonim olan Aktrollerden çok gerçek isimleriyle sosyal ağlarda provokatif söylemler üreten, sosyal linç kampanyaları başlatan, kişisel mahremiyetleri ihlal eden kişiler daha derin yaralar açıyor olabilirler.

²⁴ Örneğin: (2015). Farûk Ayyıldız on Twitter: "Çok paylaşılan bu üç fotoğraf ... Retrieved January 7, 2016, from https://twitter.com/faruk_ayyildiz/status/664207657948041216.

²⁵ Aktay, Yasin. "Korku ve iktidar. Korku Üretimi ve Elit Tahakkümü, Pinar Yayınları, İstanbul" *İstanbul: Pinar Yayınları* (2010).

²⁶ Trollerle bizzat görüşme yapılması bakımından kayda değer bir çalışma olmakla birlikte makalenin Kemalizm eleştirisi çerçevesinde trolleri aklar gibi gözükken, onların ürettiği nefret söylemini görmezden gelen bir perspektifi var.

²⁷ "Yeni 'kıro'larımız 'aktroll'ler - Açık Görüş - Güncel Haberler." 2015. 8 Jan. 2016 <<http://haber.star.com.tr/acikgorus/yeni-kirolarimiz-aktrolller/haber-1074202>>

²⁸ Gündüz'in yazısına bir cevap: Efe Kerem Sözeri: "AKtroller "kıro" değil, asıl meseleyi trollemeyin – Jiyan." 2015. 8 Jan. 2016 <<https://jiyan.us/2015/12/07/aktroller-kiro-degil-asil-meseleyi-trollemeyin/>>